

УДК 376.36

І.О. Григор'єва, І.В. Макаренко, Т.В. Махукова

**ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ
ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЕВОГО СПІЛКУВАННЯ У ДІТЕЙ
З РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРУ**

Завдання вирішення проблеми формування діяльності мовленнєвої комунікації дітей з розладами аутистичного спектру, зумовило звернення до фундаментальних теоретичних положень цілого комплексу наук, об'єктом вивчення яких є процес мовленнєвого спілкування: лінгвістики, психології, психолінгвістики, соціології, педагогіки.

Як зазначає Д. Шульженко, аутистичний спектр порушень у дітей – це спектр багатоманітних різновидів, відмінностей, відхилень і порушень, центральним і спільним для яких є порушення соціальної інтеграції та небажання аутичних людей вступати в будь-який контакт із суспільством, зокрема зі своїм оточенням. Коли ці вади долаються, для аутичної дитини відкривається пізнавальний, діяльнісний, змістовний світ життя [9].

Усвідомлюючи складність подолання зазначених вище відхилень у дітей з розладами аутистичного спектру, ми здійснюємо ретельний аналіз даних різних галузей знання про закономірності функціонування психічних процесів у дитини, що повинні стати опорними у формуванні діяльності мовленнєвої комунікації у цієї категорії дітей. Отже, *мета даної статті* полягає в аналізі психологічних аспектів проблеми спілкування з використанням діяльнісного фрейму через характеристику основних понять найбільш визнаного теоретичного напрямку сучасної психології – теорії діяльності: діяльність, свідомість, особистість. На основі запропонованої О. Леонтьєвим схеми: діяльність – дія – операція – психофізіологічні функції, співвіднесеної із структурою мотиваційної сфери: мотив – мета – умова розглядаються всі психічні явища, в тому числі, проблема мовленнєвої комунікації.

Вибір теоретичних концепцій для висвітлення багатогранної проблеми мовленнєвого спілкування в руслі теорії діяльності в цій статті обмежується аналізом:

- характеристик діяльності спілкування (О. Леонтьєв);
- онтогенезу спілкування (О. Леонтьєв);
- структури суб'єкта комунікації як змісту поняття особистості в теорії діяльності (Б. Ананьєв);
- психічних процесів, станів, властивостей людини в залежності „людина – людина” (В. Мясіщев);
- залежності формування мовлення дитини від предметного змісту, який розкривається в ході діяльності та в ситуації діяльності (С. Рубінштейн).

Визначаючи спілкування як „процес установлення та підтримання цілеспрямованого, прямого чи опосередкованого тими чи іншими засобами контакту між людьми, так чи інакше пов'язаними один з одним в психологічному відношенні”, О. Леонтьєв виділяє характеристики спілкування та їх зміст: контактність, орієнтованість, направленість,

семіотичну спеціалізацію та психологічну динаміку процесу. Зміст „орієнтованості спілкування” передбачає і напрямок обміну інформацією і природу самої направленості. Зміст орієнтації – особистісної чи соціальної, зумовлює два типи спілкування: особистісно орієнтоване і соціально орієнтоване спілкування. Вони відрізняються комунікативною, функціональною, соціально-психологічною та мовленнєвою структурою. Стосовно змісту одного з трьох центральних понять – поняття свідомості в теорії діяльності, важливою є точка зору О. Леонтєва в розумінні залежностей між значенням слова, свідомістю, спілкуванням в процесі формування психіки дитини. Роль спілкування вчений визначає в тому, що саме в процесі спілкування здійснюється розвиток значень, внаслідок чого відбувається і розвиток свідомості особистості.

Становлення в онтогенезі специфічно людських форм спілкування виникає в ході розвитку практичних зв’язків з предметним світом, і саме дії дорослого відкривають дитині предмети в їх людському значенні. „З боку становлення безпосередньо спілкування головна подія, що відбувається в цьому процесі, полягає в тому, що в ньому формуються активні вказівні жести, тобто перші виділення цілей, зародки предметної свідомості. Вербалізація цих жестів відповідно й виражається в появі у дитини перших „слів-речень”, які, як відомо, теж виконують перш за все цілевказівну функцію. З точки зору генетичного аналізу діяльності це значить, що словесне спілкування виникає в формі дій, відокремлених від спонукаючих їх предметних результатів. Спочатку способи, засоби таких дій є бідними, потім настає період, коли відбувається оволодіння ними – це лінія розвитку мовленнєвих операцій, розвитку власне мовлення” [4].

Розкриття та аналіз структури суб’єкта комунікації як змісту поняття особистості в теорії діяльності розкрито Б. Ананьєвим Він виокремлює спілкування, труд, пізнання як найголовніші види діяльності, що визначають формування психіки людини. Аналізуючи основні складові спілкування як психологічного процесу, він виділяє в ньому мовленнєві та немовленнєві засоби спілкування, а також процеси, що становлять його внутрішню сторону – пізнання учасниками спілкування один одного, міжособистісні стосунки, саморегуляцію вчинків людини з урахуванням отриманого знання, перетворення внутрішнього світу людей, що беруть участь у спілкуванні. У мові, мовленні та немовленнєвих засобах спілкування Б. Ананьєв вбачає прояви нерозривної єдності суспільної та індивідуальної форм діяльності людини. Вчений також здійснює психологічний аналіз фрагментів шкільного спілкування, який дає йому підстави для висновків про вплив різноманітних ситуацій спілкування на розум, почуття, волю, їх подальший розвиток, і розвиток в цілому особистості людини. Одночасно Б. Ананьєв розкриває вплив мотивів, які визначають вибірковість спілкування та активність, розглядає проблеми кількісного та якісного оптимуму спілкування, що є необхідною умовою для нормального розвитку особистості, при впливі засобів масової інформації і безпосереднього повсякденного спілкування, яке має бути в найбільшій мірі сприятливим для формування особистості у виховному аспекті [1].

Особливості вивчення психічних процесів, станів, властивостей людини, що проявляються в діяльності спілкування, започатковано В. М'ясищевим. Він одним з перших зосередив свою увагу на дослідженні психічних процесів, станів та властивостей людини в залежностях „людина – людина”, „людина – спільність”, на відміну від поширеного тривалий час вивчення психіки у вузькому висвітленні залежностей „людина – предмет, знаряддя”. У дослідженнях процесу спілкування В. М'ясищев, в першу чергу, зосереджував свою увагу на взаємодії конкретних особистостей, які певним чином відображають один одного, ставляться один до одного та впливають один на одного, заглибився в дослідження мовленнєвої діяльності тих, хто спілкується, способів поведінки, які вони при цьому практикують. В. М'ясищеву, одному з перших, належать спроби порівняння особливостей відображення інших людей, систематизації найбільш поширених форм взаємозв'язків ставлення та поведінки з іншими, у дитини і дорослого, фактори, які зумовлюють формування у людини тих чи інших ставлень, що проявляються в способах поведінки в контактах з оточуючими її людьми.

У змістовних та формальних характеристиках оцінок, які людина дає тим, з ким взаємодіє, відбивається не тільки об'єкт оцінок, але і особистість того, хто оцінює, рівень його розвитку як представника певного народу, члена колективу, особистого досвіду спілкування, знань, діяльності. В. М'ясищев спеціального розглядав причини, які збільшують чи послаблюють результат словесного впливу однієї людини на іншу, зумів показати, що слово має загальний смисл для певної групи людей та індивідуальний, що змістовні, виразні та дійові елементи спілкування полягають не тільки в мовленні, міміці, пантоміміці, але й у відтворенні кожним учасником спілкування великої кількості образів, проникнутих більш чи менш сильними емоціями, в зв'язку із зверненням до нього мовленням [7].

Якщо припустити, що первинними порушеннями в аутистичному спектрі у дітей є несформованість ще в ранньому віці предмету діяльності, то, в зв'язку з цим виникає та прогресує дисбаланс життєвих відносин організму до оточуючої дійсності, що суттєво визначається їх предметом. Як наслідок – виникають психологічні особливості вторинних порушень, які ми називаємо порушеннями процесів взаємодії аутичної дитини з оточуючим середовищем [9].

Діяльнісний підхід, яким керувався С. Рубінштейн в експериментальних роботах, виявив вихідну залежність формування мовлення дитини від двох основних умов: від предметного змісту, який розкривається в ході певної діяльності і від ситуації спілкування. Ці умови в їх єдності визначають відповідні стадії в мовленнєвому розвитку дитини: ситуативну, генетично більш ранню, та контекстну. Дитина оволодіває новим змістом – образним, понятійним в різних ситуаціях спілкування з дорослими та іншими дітьми, і, в залежності від цього, у неї формуються різні види і типи мовлення, які, в свою чергу, здійснюють суттєвий вплив на мислення та інші форми діяльності. Узагальнюючи результати експериментів, С. Рубінштейн зазначав, що різні форми або ступені розвитку мовлення, будучи пристосовані для

повідомлення певного роду предметно – смислового змісту в певних умовах спілкування, в цих умовах спілкування і формуються [8].

Особливе місце у вирішенні проблематики спілкування посідає теорія, створена М. Бахтіним. Він по-новому та глибоко розкриває діалогічну сутність мовленнєвого спілкування і реальною одиницею такого спілкування вважає висловлювання, принципово відмінне від речення як одиниці мовлення. Висловлювання - це і репліка побутової розмови і великий роман або науковий трактат, але в будь-якому випадку висловлювання закінчується передачею слова іншому. Між висловлюваннями існують специфічні відношення питання – відповіді, ствердження – заперечення, ствердження – погодження, наказу – виконання та ін., висловлювання завжди установлене на відповідь іншого, на активне відповідне розуміння, воно не піддається граматиці і не вивчається лінгвістикою. Речення ж є, на відміну від висловлювання, відносно закінченою думкою, безпосередньо співвіднесеною з іншими думками того ж самого, хто говорив. Таким чином, М. Бахтін визначає особливості висловлювання як одиниці мовленнєвого спілкування. Це, по-перше, зміна мовленнєвих суб'єктів, по-друге, специфічна завершеність, що визначається трьома факторами: 1) предметно-смисловою вичерпаністю висловлювання; 2) мовленнєвий задум або мовленнєва воля; 3) типові композиційно-жанрові форми завершення, які дають можливість відповісти на висловлювання чи зайняти відповідну позицію.

Отже, діалог за теорією М. Бахтіна, є живим спілкуванням між людьми, в процесі якого його учасники духовно збагачують один одного, висловлюють, перетворюють, розвивають свої думки та почуття, виробляють спільну позицію або, навпаки, залишаються при своїх поглядах (тепер вже уточнених). Головне тут – діалог самих авторів - суб'єктів, який приводить до їх духовного розвитку. Це найважливіша форма безперервної взаємодії людини із світом, коли в процесі обміну репліками, питаннями, відповідями розвивається суб'єкт [2].

Мовленнєві дії і навіть окремі мовленнєві операції, результатом яких є оформлене за законами певної мови висловлювання, входять в інші види діяльності, у першу чергу – у пізнавальну, що формується в ході організованого дошкільного та шкільного навчання. Вирішення проблеми формування діяльності мовленнєвої комунікації дітей з розладами аутистичного спектру з метою вільного оперування системою засобів для забезпечення якісної вербальної комунікації в сферах пізнання та соціальних стосунків, в свою чергу, безпосередньо відбувається в ході педагогічного спілкування. Педагогічне спілкування являє собою форму навчальної взаємодії, співробітництва учителя та учнів, що одночасно реалізує комунікативну, перцептивну та інтерактивну функції, використовуючи при цьому всю сукупність вербальних, зображувальних, символічних та кінетичних засобів (І. Зимня), теоретичний фундамент якого в достатній мірі є розробленою психологічною наукою. Тому, одним з напрямків комплексного вивчення об'єкта дослідження – процесу спілкування дітей з розладами аутистичного спектру в корекційно – навчальному середовищі, суб'єктом якого є дитина в групі однолітків із порушеннями мовленнєвого спілкування, має стати також педагогічний аспект

досліджень з методологічними принципами та підходами теорії педагогічного спілкування.

Специфіка педагогічного спілкування виявляється в його направленості, тому що воно направлене не тільки на саму взаємодію з метою особистісного розвитку учнів, але і, що є основним для педагогічної системи, – на організацію засвоєння навчальних знань і формування на цій основі умінь. На думку, І. Зимньої, нова якість педагогічного спілкування визначається, насамперед, тим, що воно реалізує специфічну навчальну функцію, характеризується потрійною направленістю: на саму навчальну взаємодію, на актуальний стан та перспективи розвитку учнів і на предмет засвоєння.

Характеризуючи одиниці педагогічного спілкування, І. Зимня розмежовує поняття педагогічної одиниці спілкування та комунікативної одиниці і підкреслює, що педагогічні завдання пояснення, систематизації, організації способів дій пов'язані із засвоєнням учнями навчального матеріалу, а комунікативні завдання пов'язані з вибором найбільш ефективних засобів здійснення впливу на учнів, з чим постає питання реалізації обох завдань через мовленнєві дії [3].

За визначенням М. Лісіної, комунікативне завдання є тією метою, на досягнення якої в даних умовах направлені різноманітні дії, здійснювані в процесі спілкування. Також автор виділяє групи комунікативних завдань, з позицій того, хто говорить: 1) передача повідомлення, 2) запит інформації, 3) спонукання до дії; 4) вираження ставлення до вербальної чи невербальної дії партнера комунікації. Кожна з груп комунікативних завдань здійснюється численними мовленнєвими діями, які становлять собою реалізацію більш конкретних завдань [5].

В дослідженні А. Маркової, направленому на розгляд спілкування як засобу та мети навчання, звертається увага на необхідність в ході педагогічного спілкування через поетапні дії реалізації комунікативних завдань навчити дитину на першому етапі оволодіння спілкуванням ясно, точно висловлювати свою думку, на другому етапі – впливати на партнера спілкування, доводити та аргументувати [6].

Отже, педагогічне спілкування, з представленістю в ньому одночасно трьох сторін – комунікативної, інтерактивної, перцептивної, являє собою форму навчальної взаємодії, співробітництва педагога та учнів з широкою представленістю вербальних, зображувальних, кінетичних, символічних засобів (І. Зимня, Я. Яноушек, А. Маркова, О. Леонтьев та ін.).

У сучасній корекційній педагогіці (В. Синьов, М. Шеремет, Д. Шульженко та ін.) одним з основних суспільно значущих завдань вважається формування у дітей із розладами аутистичного спектру, адекватних способів діяльності, для вирішення яких необхідне створення спеціальних психолого-педагогічних умов. Серед них – умови, які переважно спрямовані на формування процесів комунікації, зокрема, психологічного її аспекту з переходом на більш високий рівень – рівень мовленнєвого спілкування:

- урахування ступеня значущості особистої діяльності дитини для задовільного психофізичного стану (настрою, тону, спілкування, мовлення, поведінки, включення до гри тощо);

- супроводу, підтримки та розвитку індивідуальної діяльності або дій дитини з метою уникнення афективних проявів та забезпечення спільної ефективної взаємодії з дорослими та однолітками;

- активізації пізнавальної діяльності дитини під час прогулянок на природі, перегляду телевізійних програм, до яких у дитини сформована мотивація;

- вербалізації всіх практичних дій дитини, процесів її життєдіяльності та заохоченні до співпраці з іншими людьми;

- надання можливостей користуватися засобами альтернативної комунікації, не нівелюючи їх при цьому діалогічними засобами мовлення;

- створення „екологічного середовища спілкування” з аутичною дитиною, яке відповідало би рівню її розуміння різного типу ситуацій та мотивувало бажання бути учасником навчального, ігрового, творчого, комунікативного процесів;

- забезпечення безперервного, систематичного, узгодженого та скоординованого між спеціалістом та батьками (опікунами) повноцінного емоційно забарвленого процесу життя аутичної дитини з урахуванням рівня її тривоги, можливостей мовлення та розуміння нею нюансів ситуацій, до яких її залучили;

- упередження можливих тривог, страхів, неадекватних реакцій аутичної дитини на незнайому ситуацію або незрозумілу для неї поведінку людей;

- стимулювання мовленнєвих, інтелектуальних, творчих, спортивних тенденцій розвитку аутичної дитини та формування її когнітивних і креативних стилів;

- розуміння людьми, які оточують дитину, її внутрішнього стану, який завжди екстраполюється на її діяльність (дії), поведінку та спілкування [9].

Таким чином, аналіз психологічної літератури і теоретичних засад спеціального навчання підтверджують необхідність опори на процеси мотивації діяльності, орієнтування в ситуації, загальнофункціональні процеси, невербальні компоненти в механізмі спілкування для формування діяльності мовленнєвої комунікації дітей з розладами аутистичного спектру, вирішення завдань корекції та розвитку всіх компонентів мовленнєвої діяльності і мовлення, як провідного засобу спілкування.

Список використаної літератури

- 1. Ананьев Б. Г.** Избранные психологические труды / Б. Г. Ананьев. – М. : МПСИ, 2005. – 432 с.
- 2. Бахтин М. М.** Человек в мире слова / М. М. Бахтин. – М. : Наука, 1995. – 140 с.
- 3. Зимняя И. А.** Педагогическая психология : учеб. пособие / И. А. Зимняя. – Ростов н/Д : Феникс, 1997. – 480 с.
- 4. Леонтьев А. А.** Психология общения : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / А. А. Леонтьев. – 3-е изд. – М. : Смысл : Академия, 2005. – 368 с.
- 5. Лисина М. И.** Проблемы онтогенеза общения : науч.-исслед. ин-т общ. и пед. психологии Акад. пед. наук СССР / М. И. Лисина. – М. : Педагогика, 1986. – 144 с.
- 6. Маркова А. К.** Психология усвоения языка как средства общения / А. К. Маркова. – М. : Педагогика, 1974. – 240 с.
- 7. Мясищев В. Н.**

Личность и невроты / В. Н. Мясищев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1960. – 426 с.
8. Рубинштейн С. Л. К вопросу о языке, речи и мышлении / С. Л. Рубинштейн // *Вопр. языкознания*. – 1957. – № 2. – С. 42–48.
9. Шульженко Д. І. Учні зі спектром аутистичних порушень у складі спеціальної загальноосвітньої школи / Д. І. Шульженко. – Комплексний супровід дітей з психофізичними порушеннями в умовах навчально-реабілітаційного центру : матеріали III-ї Міжнародної наук.-практ. конф. (27–28 квітня 2014 р., м. Луганськ). / за заг. ред. Т. В. Махукової. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2014. – С. 248–255.

Григор'єва І. О., Макаренко І. В., Махукова Т. В. Теоретико-психологічний аспект проблеми формування мовленнєвого спілкування дітей з розладами аутистичного спектру

У статті здійснюється огляд психологічних концепцій для висвітлення характеристик процесу спілкування, його становлення в онтогенезі, структури суб'єкта комунікації з метою обґрунтування методів педагогічної взаємодії в системі логопедичної корекції діяльності мовленнєвого спілкування у дітей з розладами аутистичного спектру.

Ключові слова: характеристики спілкування, засоби спілкування, діалогічна сутність мовленнєвого спілкування, педагогічне спілкування, діти з розладами аутистичного спектру.

Григорьева И. А., Макаренко И. В., Махукова Т. В. Теоретико-психологический аспект проблемы формирования речевого общения детей с расстройствами аутистического спектра

В статье осуществляется обзор психологических концепций для освещения характеристик процесса общения, его становления в онтогенезе, структуры субъекта коммуникации с целью обоснования методов педагогического взаимодействия в системе логопедической коррекции деятельности речевого общения у детей с расстройствами аутистического спектра.

Ключевые слова: характеристики общения, средства общения, диалогическая сущность речевого общения, педагогическое общение, дети с расстройствами аутистического спектра.

Grigorieva I., Makarenko I., Mahukona T. The theoretical psychological aspect of the problem of the formulation of verbal communication of children with autism spectrum disorders

This article provides an overview of psychological concepts to illuminate the characteristics of the communication process of its formation in ontogenesis, structure of the subject of communication with the purpose of substantiation of methods of pedagogical interaction in the system of speech correction activities verbal communication in children with autism spectrum disorders.

Key words: characteristics of communication, means of communication, Dialogic nature of verbal communication, pedagogical communication, children with autism spectrum disorders.

Стаття надійшла до редакції 28.02.2018 р.